

Курмамбаева Жулдыз Балтабековнаның
«6D021300-Лингвистика» мамандығы бойынша философия докторы
(PhD) дәрежесін алу үшін дайындаған «Қазақ тіліндегі сан атауларының
лингвомәдениеттанымдық негізі» тақырыбындағы диссертациялық
жұмысына

АҢДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы.

Тіл білімінің маңызды зерттеу нысанына айналған сан атаулары ұлттың, халықтың мәдени құндылығын тіл арқылы танытуға негіз болатын басты факторға айналды. Санның бойында сақталған көне мәдени құндылықтар, наным-сенімдер, ырым-тыйымдар, символдық мағыналар тілдегі паремиологиялық қор арқылы, заттық және рухани мәдени лексика арқылы, тілдік жүйеде сақталған концептуалдық аялық білім арқылы, лингвомәдени бірліктер тасасында жасырынған семалар арқылы айқындалып келеді. Тіл білімінің зерттеу нысанына айналған сан атаулары - жалпы генотипті ұғым. Ал сан мағынасын білдіретін метрикалық (өлшем) лексика, квантитативтік (сан-мөлшер) лексика, нумеративті лексика сан атауларының қатарына енеді. Сондай-ақ сандар мәдени құндылық ұғымы бола алады. Сандардың мәдени уәжін айқындау арқылы ұлттың салт-дәстүрін, жосын-жоралғысын, наным-сенімін тануға болады. Тіпті материалдық мәдениет атауларындағы сан ұғымдарын зерттеу негізінде ұлттың эстетикалық танымын, ұлт үшін құдіретті күш иесі болған рухани құндылықтарын аңғаруға болады. Сондықтан біздің жұмысымызда сандардың лексикалық мағынасы емес, ұғым ретінде қалыптасу уәжі, сандардың мәдени-семантикалық мағыналары айқындалады. Сан атауларын мөлшер-өлшем атауларының мағынасы тұрғысынан, нумератив атау ретіндегі қызметі тұрғысынан зерттелгенімен, мәдени атау ретінде, мәдени құндылық ретінде, ұғым бола алу әлеуеті тұрғысынан зерттелмеген екен. Осы мәселені мақсат ете отырып, қазақ тіл білімінде сан атауларының лингвомәдениеттанымдық негізін айқындауды алғаш рет қарастырып отырмыз. Жұмысымызда сан атауларының реттік, есептік мағыналары емес, стереотипті түрде дағдыға айналған сандардың ұлттық құндылықтар жүйесіндегі көрінісі зерттеледі. Мәселен, *үш рет талақ айту, нәрестеге ат қоюда үш рет қайталау, үш рет ұшықтау, үш рет аластау*. Осындағы үш рет қайталаудың мәні неде? *Дүниенің төрт бұрышы, төрткүл дүние, шарайна* (парсы тілінде ч[ah]ар - төрт) деп қазақ халқы неге дөңгелек әлемді төрт бұрышқа бөледі екен? деген тағы да басқа сан атауларына қатысты осындай сұрақтардың уәжін анықтауға бағытталған жұмысымызда сан атауларының бойындағы ұлттық таным-түсінік, ұлттық аялық білімді анықтау көзделеді. Мақсатымызға орай жұмысымызда қазақ мәдениетіндегі сан атауларының концептілік мәні, мәдени-семантикалық құрылымы, лингвомәдени бірлік ретінде санада бір периферия аясында мағыналардың ұйысуын этномәдени атаулардың оның уәжімен тығыз байланысты екенін айғақтау жұмыстары жүргізілді. Қазақ

мәдениетінде сан атауларының жаңа культі әлемдік стереотиптік уәжден гөрі ұлттық сипатына негізделетіні, ал көне культтік мәні киелілімен, құдіретті магиялық күшімен ерекшеленетіні айқындалды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Мәдениаралық байланыста сан атаулары ұлттық колоритімен ерекшеленеді. Себебі, әр ұлтта әрбір сан әртүрлі символданады, әр алуан ұғымдық мағына білдіреді. Дегенмен, санның әмбебап ұғымы тілдік мәдениетте ортақ көрініс тапқанмен, мағыналық фонында, коннотациялық мәнінде өзгешеліктер болады. Мәселен көне мифологияда төрт саны кеңістіктің символы, Жер символы деп танылған. Сондықтан кеңістікті төрт бөлікке бөлу (оңтүстік, солтүстік, шығыс, батыс), адамның төрт жағы (оңы, солы, алды, арты) туралы танымы стереотипті түрде жалпыадамзаттық ұғымға айналды. Осыдан барып, қазақ мәдениетінде «төрт құбыла», «төрт құлақ», «төрткүл дүние», «төртеуі төрт жақтан», «төрт құбылаң түгел» қолданыстардың уәжі туындады. Демек, қазақ мәдениетіндегі төрт санының символдық мәні кеңістіктің төрт бұрышы ретінде танылып, одан туындайтын «төрт жағым аман-есен түгел» - бәрі бүтін, яғни төрттік - бұл бүтін болу, түгел болу ұғымымен ұлттық сипатта сақталуы сан атауларының ұғымнан ұғым тудыру механизмін қалыптастыратын күрделі бірлік екенін байқатады. Ал семит тілінде төрт атауы арба ұғымымен символданады (арбаның төрт дөңгелегі). Черкас елінің өзі төрт тайпа ұғымынан құралған (чаркас - четыре племени). Сондықтан бұл ел үшін төрт саны - киелі, құдіретті сан. Ал корей елінде төрт саны аталмайды да, жазылмайды да. Себебі, төрт санын білдіретін жазудың айтылымы (транскрипциясы [sa:]) өлім ұғымын білдіреді екен. Сондықтан ырымға сенгіш корей халқы үшін төрт саны қорқынышты үрей тудыратындықтан төрт санынан аттап өтеді. Жеделсатыда, қонақүй бөлмесінде, пәтерлерде, т.б төрт саны жазылмайды. Не себепті жалпыадамзатқа ортақ әмбебап ұғым (сан) әр ұлтта ұғымдық реңкіне қарай ерекшеленеді? Осы мәселені айқындау үшін сан атауларына лингвомәдениеттанымдық зерттеу жасап, қазақ мәдениетіндегі сан атауларының ұғым ретінде қызмет етуі зерделенді. Лингвомәдениеттанымдық зерттеулер нәтижелі болу үшін оның мақсаты мен зерттеу нысаны нақтылану қажет. Қазіргі қазақ тіл білімінде лингвомәдениеттанымдық аспекті аясында лексикалық мағынаның талдануы дұрыс емес, ол құрылымдық лингвистика нысаны болуы керек. Ал лингвомәдениеттанымдық зерттеулердің нысаны - лингвомәдени бірліктер, яғни мифологемдер, реалийлер болып саналады. Осы тұрғыдан жұмысымызда олардың қызметі мен ерекшеліктері ажыратылып көрсетіледі.

Көне дәуірден келе жатқан түсінік бойынша, белгілі бір ұлттық мәдениеттің тұтынушысы ретіндегі кез келген адамның өмірі мен сол ұлттың мәдениеті сан атауларының астарындағы мәдени құндылыққа бағынады. Бұл жерде санның математикалық мәні емес, лингвомәдениеттанымдық мазмұны негізге алынады. Яғни сан атауларын лингвомәдени бірлік ретінде қабылдап, математикалық мағынасында емес, мәдени құндылық көзі ретінде қарастыруға бет бұру қажет. Қазақ мәдениетінде ерекше киелі саналатын

сандар паремиологиялық қорда, аңыз - әңгімелерде, салт-дәстүрлер мен жосын-жоралғыларда, тіпті ырым-тыйымдарда кең көрініс тапқан. Киелі сандар мәдени бейне ретінде рухани құндылыққа ие болған. Мәселен, үш, жеті, тоғыз, он үш, қырық, алпыс сандары мистикалық, магиялық, сакральдық мазмұнда танылады. Аталмыш сандардың мәдени бейне ретінде ұғымдарын айқындау үшін, лингвомәдениеттанымдық талдау жүргізу қажет етіледі. Осы тұрғыдан алғанда жұмысымызда алғаш рет сан атаулары лингвомәдени бірлік ретінде (мифологем және реалийлер ретінде) қарастырылып, лингвомәдениеттанымдық талдау үлгілері ұсынылады. Демек, әлі де мәні ашылмаған тың мәдениетті жаңғыртуға негіз болатын нысан - сан. Санның астарында жасырын семалар көп. Оларды ашу үшін әрбір санның құпиясын ақтару қажет. Бұл - лингвомәдениеттанудың нысаны. Тіл білімінің осы бір өзекті мәселесінің кішкене бөлшегі біздің жұмысымызда сөз болады. Яғни сан атауларының мәдени құндылықтарды таныту мүмкіндігін, мағынаның ұғым ретінде санада сақталуы құдіреттілігін тіл арқылы зерттеу қазіргі тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі. Себебі лингвомәдениеттанымдық зерттеулер арқылы тілдің тасасында жатқан мәдени мағыналарды анықтауға, сөздің мағыналық аясын кеңінен танытуға негіз болады. Осы тұрғыдан алғанда жұмыстың өзектілігі әлемдік тіл білімінің проблемаларымен сабақтас. Диссертациялық жұмыста ұсынылған сан атауларының лексикалық мағынасынан тыс, коннотаттық, ұғымдық, стереотиптік, сакралдық, мифтік мағыналарын ашып таныстыру үлгілері қазақ сөзінің қорын кеңейту, қазақтың этномәдени атауларын таныту сияқты өзекті мәселелерді шешумен сабақтас деп ойлаймыз.

Зерттеудің нысаны. Қазақ тіліндегі сан атаулары мен ұғымдары
Зерттеу пәні. Сан атауларына қатысты лингвистикалық, философиялық, мәдениеттанымдық, этнографиялық деректер.

Жұмыстың мақсаты: Қазақ тіліндегі сан атауларының мәдени-семантикалық және концептілік мағыналарын, сан ұғымдарының мәдени құндылықтарды білдірудегі уәжін анықтай отырып, сандарды лингвомәдени бірлік ретінде зерттеу.

Жұмыстың міндеттері:

- Лингвомәдени бірлікті айқындайтын басты қағидаттарды нақтылау;
- лингвомәдениеттану саласында сан ұғымдарын лингвомәдени бірліктер ретінде зерттелу қағидаттарын анықтау;
- сан атауларының дүниенің мифтік бейнесін жасаушы қызметін айқындау арқылы олардың мифологема, реалий ретінде танылу ерекшеліктерін зерттеу;
- қазақ тіліндегі барлық бірлік сандардың, ондықтардың, жүздіктердің, мыңдықтардың мәдени-семантикалық және концептілік құрылымын айқындау;
- сан атауларына қатысты мәдени ұғымдарды анықтау үшін қазақ, орыс және ағылшын тілдерін салғастыра зерттеу отырып, сан ұғымдарының мәдени кодын ашу;

Зерттелу деңгейі: түркі тектес халықтардың сан атаулары туралы В.А. Гордлевский, Н. Поппе, И. Зенга, Ф. Розенберг, Г. Рамстед, В. Бартольдт, В. Радлов сияқты ғалымдар тарихи-салыстырмалы зерттеулер жасаса, қазақ тіл білімінде сан атаулары І. Кеңесбаевтың, Ә. Хасеновтің, Т. Жанұзақовтың, Е. Қойшыбаевтың, Ж. Байзақовтың, Н. Уәлиұлының, А. Елешеваның, Қ. Ғабитханұлының, Қ. Дүсіпбаеваның, Р.Джельдыбаеваның, Асқар Ләйланың, Қ.Жанатаевтың, Қ.Күркебаевтың, Л.Қабылдинаның О.Қараджаның зерттеулерінде ішінара қарастырылады.

Зерттеу жұмысының жаңалығы.

- Қазақ тіліндегі сандар жүйесін тіл иесінің санасымен, мәдениетімен тығыз байланыстағы дүниенің тілдік және көркемдік (мәдени танымдық) бейнесі аясында қарастырылатын лингвомәдениеттанудың тілдік бірлік ретінде зерттелді. Қазақ мәдениетіндегі сан атаулары лексикалық бірліктер ғана емес, лингвомәдени бірліктер - реалий, мифологема ретінде де қызмет ете алады. Сандық бірліктердің (бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз), ондықтардың, жүздіктердің, мыңдықтардың ұлттың мәдени ақпарат беруші ұғымдар ретінде талданды. Мысалы: *бір - жалғыздық, екі - жұп, қос, егіз; үш - әлемнің жаратылысы (Көк, жер, жерасты), әлемді жаратушы (от, ауа, су); төрт - әлем кеңістігінің төрт бұрышы; бес - уақытылы көрсеткіш, әсемдік, алты - алуантүрлілік, жеті - құдіретті күш, магия, сегіз - көптік, тоғыз - сый-сияпат, айып-жаза.*

- Сандар жүйесінің ұлттық мәдениетке сәйкес лингвомәдени мәнін семантикалық, концептуалдық, этнолингвистикалық, психоллингвистикалық талдау арқылы ашылды. Қазақ мәдениетінде сан атаулары киелілігімен, құдіретті магиялық күшімен мәдени құндылық ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқаны нақты мысалдармен айғақталды, когнитивтік санада сақталған құндылықтар сан арқылы жалғасатыны нақты көрсетілді.

- Көркем және прецеденттік мәтіндердегі, фразеологизмдердегі, паремиологиялық жүйедегі сандық мағыналар айқындалып, олардың этномазмұндық мәні ашылған және жалпыәлемдік таным үлгісімен салыстырылды;

- Қазақ тіліндегі сан атаулары жүйесін (*бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он және ондық, жүздік, мыңдық*) антропоэлекті үрдіске негізделген лингвомәдени зерттеу барысында сандық ұғымдардың символикалық, лингвоаксиологиялық тұрғыдан жасалған мәдени-семантикалық моделі арқылы сандар әлеміндегі халықтық танымның мәдени коды ашылды.

Зерттеу жұмысының әдістері. Жұмыста семантикалық талдау әдісі, когнитивті-концептуалдық әдіс, ядро мен периферияға жіктеу әдісі, лингвомәдениеттанымдық әдіс, мәдени код ашу әдістері, индукция және дедукция әдісі, лингвоаксиологиялық әдістер қолданылды.

Жұмыстың ғылыми тұжырымдамалары:

- Лингвомәдени бірлікті айқындаудың негізгі қағидаттары мынадай: лингвомәдени бірліктердің бірі - мифологемалар көне мифологиялық ақпараттардан туындаған архисемалардан құралады, мифологемалар бірнеше

мәдениетке ортақ, жалпыадамзаттық мифологема ретінде танылуы мүмкін, ал реалийлер наным-сенім, табыну мәдениетінен туындаған культтік танымда сақталған ақпараттарға сүйенеді және реалийлердің өзге мәдениетте эквиваленті болмайды.

- Құрылымдық лингвистика аясында сан ұғымдары мәдени атау ретінде танылып, лексикалық мағынасы сипатталса, лингвомәдениеттану саласында лингвомәдени бірліктер қағидасы бойынша, яғни мифологем немесе реалий бірліктері ретінде анықталады. Мысалы, тоғыз жолдың торабы (лексикалық мағынасы - есептік мағына). Бір тоғызын беру (мәдени мағынасы - киіт беру).

- Сандар тілден де бұрын пайда болған категория болғандықтан дүниенің мифтік бейнесін жасауда маңызды рөлге ие болған. Халықтық дәстүрде сандар белгілі бір ұғымды символдауда, белгілі бір ақиқат дүниені танытушы эталоны болуда, мәдени мағынасын білдіруде белсенді қолданылады деп тұжырымдаймыз. Мәселен, қазақ мәдениетінде қойға санақ жүргізбейді, қорадағы қойды санау оған кесірін тигізуі мүмкін деп ырымдаған. Орыс мәдениетінде қаздай тізіліп ұшып бара жатқан құстарды санауға болмайды, оларды жолдан тайдыруы мүмкін деп болжаған. Сондай-ақ тоқылған текеметтің ұзындығын өлшеуге болмайды. Бұл ырымдар санақ пен санның киелілігі, құдіретті тылсым күші бар деп сенуден туындаған деп болжаймыз.

- Сан ұғымдары мәдени-семантикалық құрылым және концептілік құрылым құрай алады. Сондықтан сан ұғымдарына лингвомәдениеттанымдық талдау жасауға болады. Себебі сан - генотипті әмбебап ұғым. Мәдени-семантикалық құрылым - мағына ұқсастықтарының перифериясын құраса, концептілік құрылым - ұғым ұқсастықтарының перифериясын құрайтын жүйелі құрылым болып саналады. Сан атауларының семантикалық құрылымы шексіз кең. Концептілік құрылым - семантикалық құрылымнан ауқымы кең ұғым. Семантикалық құрылымда тек мағыналық ұқсастығы ортақ тіл бірліктері шоғырланса, концептілік құрылымда ассоциациясы, стереотипі, ұқсату бейнелері ортақ ой құрылымдары жинақталады. Концептілік құрылымның тілдік құрылымы семантикалық құрылымға ұласуы мүмкін. Сан ұғымдарының концептілік және семантикалық құрылымын ашып қарастырғанда мынадай тұжырымға келдік: сандардың архетиптік эзотерикалық мағыналары біртіндеп ұмытылып, әдет-ғұрыптар мен ырым-жоралғылар жүйесіне енеді де, этномифоқұрылымдық қасиеттерге ие болады.

- Мәдени код - белгілі бір ұлттың мәдениетіндегі халықтың дүниетанымымен жеткен бірегей, ерекше құндылығын тануға негіз болатын мазмұнды ақпарат. Мысалы, қырық ұғымының мәдени коды мынадай: қырық – екі әлем (сәбидің ана құрсағындағы кезі мен жарық дүние келу уақыты); қырық – екі дүниенің, фәни мен бақидың шегі, жанның тәннен толыққанды ажырауы (қырқын беру); қырық - өмірге бейімделу, қырқын сақтау (нәрестені қырқынан шығару), қырық жеті - дүниеге қыз келді (эвфемизм); қырық – молшылықтың символы (отыз күн ойын, қырық күн

тойын өткізу); қырық – қасиетті жас (кемелдену кезеңі, қазақ танымында бойынша рухани толысу, парасаттану кезеңі).

Зерттеудің теориялық маңыздылығы. Зерттеу жұмысының нәтижелері, зерттеуден алынған тұжырымдар, зерттеу үлгілері қазақ лингвомәдениеттану саласын терең зерттеуде, лингвомәдениеттану пәнінің құрылымын жаңартуда, лингвомәдени аспектідегі ғылыми тақырыптарды зерттеуде пайдалануға болады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы. Зерттеуде ұсынылған схемалы талдау үлгілері, зерттеуден алынған сан атауларының мәдени ақпараты, сандарға қатысты жинақталған материалды және рухани мәдениет атауларын жинақтап сөздік құрастыруға болады. Жұмыстың ғылыми тұжырымдарын лингвомәдениеттану пәнінен дәріс беруде пайдалануға болады.

Зерттеу материалдары. Жұмыстың зерттеу материалдары 2560 бірлікті құрайды. Сан атауларынан құралған мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, перифраздар, жұмбақтар зерттеу материалдары ретінде пайдаланылды. Зерттеу материалдары ретінде сан атауларын зерттеуге бағытталған отандық және шетелдік еңбектер қолданылды: Дүсіпбаева Қ. С. Қазақ ескіліктерінің сандар жүйесіндегі тілдік көріністері: Филология ғылымдарының канд. диссертациясы. - Алматы, 2001. -136б. Қараджа Оқтай. Түркі тілдеріндегі нумеративті сөз тіркестері. Филология ғылымдарының канд. диссертациясы. - Алматы, 2005. -130б. Жаботинская С.А. Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных. – М.: Институт языкознания РАН, 1992(а). – 216 с.; Жолобов О.Ф. Древнеславянские числительные на индо-европейском фоне . – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003. – С. 81–83.; Карасев А.Б. Английские идиомы с числительным «девять» и римские культурные традиции №4. – СПб: Алетейа, 2000. – С. 42–44.

Зерттеудің дереккөздері. Диссертациялық жұмысты жазу барысында қазақтың халық ауыз әдебиеті (мақал-мәтелдер, лиро-эпостық жырлар, тұрмыс-салт жырлары), фразеологиялық сөздік, қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі (этнографиялық сөздік), қазақтың ақын-жазушыларының туындылары (Абайдың таңдамалы шығармалары, М. Мақатаевтың шығармалары, І.Жансүгіров, т.б. шығармалары) зерттеуімізге негіз болды.

Зерттеудің жариялануы мен мақұлданыуы. Зерттеу жұмысының негізгі мазмұны мен тұжырымдары 15 мақалада жарияланды. *Оның ішінде 2 мақала Scopus базасындағы импакт-факторы жоғары журналдарда:*

- Cognitive and lingua-cultural aspects of the concept of the numerals in Kazakhstan, Opcion, V.35. Issue 88, (2019):177-192 ISSN- 1012-1587;
- The media text as a powerful instrument of mass media, Opcion, V.34-Special Issue 15, (2018): 889-923 ISSN- 1012-1587.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетімен ұсынылған журналдарға 3 мақала жарияланды:

- Қазақ тіліндегі тоғыз ұғымының концептілік мәні. «Қазақстанның ғылымы мен өмірі». Халықаралық ғылыми көпшілік журнал № 4 (60) (Алматы, 2018ж);
- Жеті концептісінің құрылымдық жүйесі. «Қазақстанның ғылымы мен өмірі». Халықаралық ғылыми көпшілік журнал № 4 (61) (Алматы, 2018)
- Қырық сөзінің лингвоаксиологиялық мәні. «БҚМУ Хабаршысы», ғылыми журнал № 2 (74) (Орал 2019)

Отандық және шетелдік халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияларда – 10 мақала жарияланды:

- Some peculiarities of children's cognitive skills. «I-Международная научно-практическая конференция: Science and practice: implementation to modern society/ Великобритания» - Манчестер, 6–8 декабря 2019 года;
- Children's cognitive development and the numerals. «I-Международная научно-практическая конференция: Scientific research in xxi century/ Канада - Оттава, 16–18 декабря 2019 года»;
- Үш ұғымының лингвофилософиялық мәні. «Актуальные научные исследования в современном мире». Выпуск 6(38) Часть 2, 2018. Украина, Переяслав-Хмельницкий;
- Some peculiarities of children's cognitive skills. «I-Международная научно-практическая конференция: Challenges in science of nowadays / США» - Вашингтон, 26–28 декабря 2019 года;
- Lingua-cultural approach to Kazakh numerals with national codes. «AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research», Hradec kralove, the Czech Republic;
- Some peculiarities of children's cognitive skills. International Scientific Symposium “The third modernization of Kazakhstan: Woman. Society. Education and Science”;
- “The lingua-cultural aspect of the concept “Parents” in English and Kazakh cultures. Хабаршы (Вестник) №2 (14), 2016 Серия «Полиязычное образование и иностранная филология»;
- “Historical and lingua-cultural aspect of the concept “Love” in English and Kazakh culture. Хабаршы (Вестник) №2 (14), 2016 Серия «Полиязычное образование и иностранная филология»;
- “Historical and lingua-cultural aspect of the concept “Home” in English and Kazakh culture. Хабаршы (Вестник) №2 (14), 2016 Серия «Полиязычное образование и иностранная филология»;
- “The lingua-cultural aspect of the concept “Number” in English and Kazakh cultures. Хабаршы (Вестник) №2 (14), 2016 Серия «Полиязычное образование и иностранная филология».

Диссертациялық жұмыстың құрылымы кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.